

Валерій КЛИМОВ (Київ, Україна)

ДВА ДЕСЯТИЛІТТЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ: ДИНАМІКА ВЛАДНОГО І РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКІВ

20 років становлення і розвитку державно-церковних відносин в умовах, принципово відмінних від попереднього, радянського періоду, дають підстави для певних узагальнень і висновків щодо функціонування не лише взаємопов'язаних інститутів держави і Церкви в Україні, а й стосовно динаміки та характеру їхніх змін під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Назагал це уможливило констатацію певних висновків щодо розвитку таких відносин.

У загальному, *спираючись* на базові документи, якими регулюються сучасні державно-церковні відносини, враховуючи ступінь їх відповідності міжнародним правовим нормам, імплементацію міжнародних актів, згоду на обов'язковість яких дала Верховна Рада України;

беручи до уваги динаміку релігійної мережі, зміну рівнів релігійної самоідентифікації дорослого населення за результатами надійних соціологічних досліджень, практику правового вирішення проблемних питань у релігійній сфері;

зважаючи на оцінки стану забезпечення свободи совісті в Україні авторитетними міжнародними організаціями та інші чинник,

можна стверджувати, що і динаміка, і домінуючі зміни за вказаний період засвідчують в Україні певні позитивні зміни у напрямі поліпшення державно-церковних відносин, забезпечення свободи совісті, релігійної свободи, умов діяльності релігійних організацій.

Впродовж двох десятиліть на державному рівні поступово створювалися демократичні умови для вияву світоглядної самоідентифікації особи, реалізації прав і свобод віруючих і невіруючих. У порівнянні з радянським періодом у сфері державно-церковних відносин зроблені кроки у напрямі формування правової держави; поступово починають працювати запобіжні механізми, що реально гальмують чи не допускають прийняття владних рішень, які суперечать чинному законодавству, блокують втручання представників державних структур у справи церкви та ін. У попередженні непродуманих владних рішень вагомішою стала думка релігійних організацій, громадськості. Доволі скромно, але здійснюється співробітництво держави і конфесій у справі забезпечення соціально значущої, благодійницької діяльності Церков, у задоволенні потреб Церков і релігійних організацій у культових будівлях, приміщеннях тощо. Більшість рішень у сфері державно-церковних відносин вирішується у правовому полі. Практично зникла ціла низка негативних виявів і тенденцій, що масово мали місце у кінці 80-х – на початку 90-х рр. м. ст. (т. зв. «гарячі точки», практика силового захоплення культових споруд, масові вияви релігійного екстремізму та ін.).

Наочно позитивні зміни цього періоду знайшли своє відображення не лише в кількісному зростанні релігійної мережі, а й у поглибленні її структурованості, якісних змінах релігійного середовища, неможливих до 1991 року, у поступовій зміні декларативної, «декоративної» уваги владних структур до релігійних питань справжньою зацікавленістю у нормалізації відносин у цій сфері.

За більше 20 років, починаючи з 1991 р. релігійна мережа зросла в 3,6 раза (з 10,0 тис. до 36,5 тис. релігійних організацій), щоправда, маючи затухаючий приріст (з 69,9% у 1991-1995 рр. до 1,8-2,0% у 2009-2011 рр.), який цілком зрозумілий в умовах наближення

до «точки насиченості» релігійної мережі¹. Багаторазово зросла чисельність релігійних структур (на 01.01. 2013 р. функціонує 87 релігійних центрів та 295 управлінь, 500 монастирів, 81 братство і 370 місій, 202 духовних навчальних заклади, 13157 недільних шкіл. Кількість друкованих ЗМІ релігійних організацій досягла 384 одиниць. Релігійними почуттями віруючих опікуються 31313 священнослужителів. Діє більше 23,5 тис. культових будівель і пристосованих приміщень².

Якісні зміни у духовному кліматі українського суспільства позначилися і на рівні самоідентифікованої релігійності громадян. Дані Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, щорічного моніторингу «Українське суспільство», що з 1992 р. до сьогодні ведеться Інститутом соціології НАН України, дають таку динаміку рівнів самоідентифікованої релігійності: 1992 р. – 43,3%, 1994 р. – 46,0, 1999 р. – 54,0, 2000 р. – 68,3, 2003 р. – 83,1, 2004 р. – 83,2, 2005 р. – 85,2, 2006 р. – 87,4, 2008 р. – 87,0, 2009 р. – 70,7, 2010 р. – 87,9, 2011 р. – 89,8%³. Зміни цього показника, як видно з наведеного, вказують на стабільну динаміку до зростання показника самоідентифікованої релігійності, тобто того, ким себе людина декларує в аспекті своєї світоглядної зорієнтованості*. Принагідно зазначимо, що навіть зважаючи на завищену релігійну самоідентифікацію, в Україні впродовж останніх двох десятиліть фіксується відносно високий рівень релігійності з ознаками стабілізації на одному з найвищих у Європі рівнях. За даними міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, здійсненого в межах загальноєвропейського моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження» (ESS), релігійність у 18 країнах Європи з 23-х нижча, аніж в Україні, де про свою релігійну належність заявили 74,7% опитаних. Менше цього рівня релігійність у Іспанії (73,4%), Австрії (72,4%), Німеччині (60,8%), Великій Британії (51,0%), Франції (50,3%) та ін.⁴

Хоча зазначені показники відображають комплексну дію багатьох причин, якісна зміна державно-церковних відносин в Україні є для них однією з визначальних причин.

Водночас, констатуючи подану динаміку як наслідок кардинальних змін в українському суспільстві на всіх рівнях, не можна не погодитися і з тими авторитетними соціологами, філософами, які вважають, що для суспільств, які, як і Україна, переживають період *аномії*, тобто коли одну систему цінностей зруйновано, а іншу не сформовано⁵; коли в державах і суспільствах відбуваються швидкоплинні й часто незаплановані ситуативні зміни; коли відсутня чітка, переконлива й послідовно виконувана стратегія

¹ Див.: Поточний архів Державного комітету у справах релігій та національностей України за 1991-2011 рр.; Інформаційний звіт Міністерства культури України про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні (за 2012 рік) / [Електрон.ресурс. – Режим доступу: http://risu.org.ua/article_blog_code.php?id=47742&name=relig_freedom&lang=ua&

² Інформаційний звіт Міністерства культури України про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні (за 2012 рік) / [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/article_blog_code.php?id=47742&name=relig_freedom&lang=ua&

³ Див.: Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози/ Відп. ред. Косуха П.І. – К., 1994. – С.146; Українське суспільство.1992-2008. Соціологічний моніторинг. – К., 2008. – С.627; Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: в 2-х томах. – Т.2. Таблиці і графіки, – К., 2011. – С.134.

* Зауважимо, що за даними Національного центру досліджень громадської думки (США), який здійснює свою програму ISSP в 39 країнах світу, у т.ч. в Україні, рівень релігійної самоідентифікації виглядає дещо по-іншому: він суттєво нижчий: 2004–2005 рр. – 74,7%, 2006–2007 рр. – 74,7%, 2008–2009 рр. – 65,5% // Результати представлені в: Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг. – Т.2. – С.471.

⁴ Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К., 2006. – С.130–131.

⁵ Паніна Н.В. Вступ // Українське суспільство. 1992-2006. Соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С. 5.

розвитку і пересічний громадянин не знає, який лад у країні будується; коли у змінюваних влад *відсутня наступність* у реалізації стратегічних програм, оскільки кожна починає все спочатку; коли відбувається постійне відкладання рішень принципово важливих проблем на завтра, то все це має наслідком для суспільства, для особистості *відчуття невпевненості у майбутньому, розгубленості, соціальної невизначеності і соціального дискомфорту*. Про всяк випадок людина готується до непередбачуваного, готова у все вірити, нікому не довіряє і по суті втрачає рештки логічних, раціональних підходів у розв'язанні своїх проблем. Суспільство в цілому характеризується як нестабільне, біфуркаційне⁶. Більше того, багатовекторність, багатоваріантність, неодноразовий перегляд прийнятих рішень як неефективних закінчується прийняттям інших рішень, які, у свою чергу, приречені на перегляд, як недалекоглядні, і т.д. Все це дає підстави констатувати *відсутність у змінюваних правлячих еліт вивіреної стратегії* розвитку у конкретних галузях. Багатовекторність від невпевненості й незнання, підміна системної діяльності ситуативним реагуванням у результаті не формують бодай якихось *помітних і усталених тенденцій, які б ефективно працювали на забезпечення стабільності суспільства*⁷, на наростаючий позитивний результат⁸.

У цьому аспекті здійснювана в Україні політика державно-церковних відносин впродовж 20 років також не сприймається як така, що має у своїх конкретних проявах ознаки тенденцій, які відображали б від початку вивірену, прийнятну для суспільства, релігійних об'єднань стратегію, яка б реалізувалася від президента до президента, від одного скликання Верховної Ради до наступного, від одного уряду до іншого. Не йдеться, звичайно, про питання давно усталені: відокремлення Церкви від держави, світський характер держави, повернення Церкві її націоналізованої у минулому церковної власності і т.п. стратегічні цілі, традиційно притаманні демократичним суспільствам.

Здійснювану у вказаний період політику державно-церковних (державно-конфесійних) відносин, незважаючи на прагнення сформувані якісь нові підходи усіх гілок влади, на рекомендації численних закордонних консультантів і політтехнологів, на щедро профінансовані із-за кордону «круглі столи», присвячені спеціально цим питанням, *важко назвати узгодженою за стратегічними цілями, послідовно наступною*, коли кожне рішення наближає до поставлених цілей. Якщо на рівні декларацій про благі наміри ще були якісь ознаки близькості позицій владних структур різних періодів, то на етапі практичної реалізації починали проявлятися і домінувати конфлікти інтересів, специфіка вузькопартійного чи вузькокорпоративного бачення проблем, непоступливість позицій, нерівне ставлення до церков, спроби використати релігійний чинник у політичних цілях і т.п.

З обставин своєрідності здійснюваної політики у різні періоди незалежної історії України минуле понад двадцятиліття державно-церковних відносин доводиться поділяти, як мінімум, *на три періоди*, що наочно різняться підходами, преференціями, методами

⁶ Общество будущего: какое оно? Беседа с Дирком Беккером / [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/Mirovaya-rovostka/Obschestvo-buduschego-kakoe-ono>; Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. -1991. - № 6; Шульга М. Нескінченний каскад біфуркацій // Українське суспільство. 1992-2012. Соціологічний моніторинг. – К., 2012. – С.456-475.

⁷ Див.: Шульга М. Нескінченний каскад біфуркацій. – С.460.

⁸ Оцінюючи зроблене в країні після 1991 р., Л.Д.Кучма, Президент України 1994-2005 рр., у книзі, написаній вже після закінчення свого терміну президентства, писав: «Я точно знаю: країну ми розвалили. ...Найгірше було ще попереду. Ще не «дорозвалилася» // Л. Д. Кучма. После майдана. Записки президента. 2005 – 2006. – К., 2007 / [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/147636/Kuchma_-_Posle_maiidana_2005-2006._Zapiski_prezidenta.html

реалізації, реальними і прихованими цілями. Чи не найпоказовіше для цих періодів – відсутність по багатьох позиціях близькості бачення проблем відносин держави і Церкви, брак наступності, спроби розв'язання реальних питань адміністративними методами, що називається, одним махом, подекуди навіть не беручи до уваги думки *усієї* церковної спільноти. Справи не міняє, що з окремими Церквами кулуарно радилися, – навпаки, це ще більше ускладнювало питання. Політично і національно орієнтований ентузіазм нерідко підміняв фахові підходи і пропозиції, нехтував ними.

Як наслідок, розмаїття бачення владно-партійними елітами головних проблем та варіантів їх розв'язання, відсутність наступності й узгодженості в діяльності змінюваних влад не дали можливості досягнути якихось помітних рубежів у реалізації цілей гармонізації, паритетності, толерантизації державно-церковних відносин, перетворення релігійної спільноти у чинник стабілізації держави і суспільства. За понад двадцять років внаслідок гальмуючої дії то одного, то іншого суб'єктів державно-церковних відносин так і не вдалося переглянути базовий Закон України про свободу совісті (хоча з потребою його перегляду всі нібито всі погоджуються і є непогані варіанти цього Закону, підготовлені фахівцями за участю представників релігійних організацій). На рівні проєктів залишаються багатостраждальна Концепція державно-церковних відносин, правовий акт про повернення колишньої церковної власності. Після кожних виборів і відповідного кадрового переформатування політичного простору України у відверті політичні торги перетворюється питання статусу державного органу у справах релігій і керівництво ним, хоча це питання для поліконфесійної країни є принципово важливим.

Зі всією повнотою непослідовність, суперечливість бачення суб'єктами новітніх державно-церковних відносин проявилася у *кожному з трьох періодів*.

1. Для *владного чинника* державно-церковних відносин *першого періоду*, який умовно можна було б означити хронологічними рамками 1991–2004 років, характерними були: прагнення переглянути існуючі і сформувати нові відносини між інститутами держави і церкви, які б відображали якісно інші політичні, соціальні, правові, духовні зміни в державі і суспільстві. Йшлося про ліквідацію у процесі демократизації українського суспільства партійно-ідеологічного та світоглядного монополізму, актуалізацію національних пріоритетів, лібералізацію державного ставлення до релігійно-церковного інституту, реальне правове забезпечення релігійної свободи; здійснення заходів, спрямованих на подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і Церкви та ін.

Для влади найбільш актуальними стали проблеми: створення для релігій, церков умов для безперешкодного розвитку, задоволення релігійних почуттів віруючих; повернення Церкві колишніх культових будівель, приміщень, іншої власності; унормування діяльності Греко-Католицької Церкви, що вийшла із підпілля; введення в правове русло протиборства між православними та греко-католиками, між різними гілками розколотої Православної Церкви; вироблення правових механізмів нормалізації відносин між Церквами в умовах, коли ідейні і церковно-організаційні суперечності доповнювалися ще більш гострими матеріальними, зумовленими браком культових будівель і церковного майна.

На цей період припадає прийняття Указів Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» (1992), «Про положення про Державний комітет України у справах релігій» (2000), «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав Церков і релігійних організацій» (2002), серія змін та доповнень до законів України «Про свободу совісті та

релігійні організації», «Про альтернативну (невійськову) службу» (1999) та ін. Усталеною була позиція щодо потреби в спеціальному державному органі з компетенцією сприяти реалізації державної політики щодо релігійних організацій, державного контролю за дотриманням законодавства про свободу совісті і релігійні організації.

Зауважимо, що прагнення створити нові державно-церковні відносини, ускладнювалося, по-перше, відсутністю чи доволі приблизними уявленнями, яким воно, це нове, мало бути; по-друге, обмеженими фінансово-матеріальними можливостями органів центральних і місцевих органів влади, незабезпеченістю численних рішень щодо повернення Церкві культових будівель реальними механізмами їх виконання; по-третє, надзвичайною політизацією релігійної сфери; по-четверте, спробами вирішити проблеми адміністративними методами; по-п'яте, істотним впливом на релігійну ситуацію в Україні чинників поза її межами.

Патріотичний романтизм тодішніх політиків, націонал-патріотів, що знайшов відображення у звучному гаслі «Незалежній державі – незалежну Церкву», у закликах до створення «національної церкви» невдовзі виявили реальну суперечливість цих ідей і, в кінцевому результаті, – до їхньої деактуалізації. Ініційовані владою неодноразові спроби добитися порозуміння і злагоди у міжцерковних відносинах проведенням «всеукраїнських форумів» представників релігійних об'єднань якихось видимих результатів не дали і від них зрештою відмовилися.

Нестача культових будівель у порівнянні з прискореним ростом релігійних організацій постійно провокувала ускладнення державно-церковних і міжконфесійних відносин. Внесення змін у правове врегулювання порядку користування наявними культовими будівлями та приміщеннями лише частково знімало гостроту питання. Негативно працювала і конфесійна заангажованість ряду місцевих органів влади у прийнятті рішень, значущих для міжконфесійних відносин (пізніше судами було скасовано десятки рішень місцевих органів влади стосовно конфесійної адресності передачі культових будівель).

Заклики впродовж усього 14-річного періоду (1991–2004 рр.) переглянути базовий Закон як «радянський» так і залишилися закликами. Закон пережив багатьох своїх опонентів. Стаття 35 Конституції України (1996 р.) фактично продублювала головні положення базового Закону, вилучивши з тексту поняття «свобода совісті».

Аналіз виборчого процесу у цей період засвідчує, що релігійний чинник загалом і державно-церковні відносини зокрема доволі часто використовувалися кон'юнктурно, як ще один важіль адмінресурсу для впливу на віруючий електорат. Не завжди сприяла розв'язанню проблем державно-церковних відносин надто запопадлива готовність тогочасних владних структур в Україні виконувати доволі суперечливі і сумнівні рекомендації функціонерів ПАРЄ, інших міжнародних організацій.

Для *релігійної складової* державно-церковних відносин у *перший період* були характерними:

– прагнення добитися такого характеру і змісту державно-церковних відносин, які б закріплювали новий статус релігії і Церкви в українському суспільстві як духовної й ідейної сили, створювали умови для безперешкодного задоволення релігійних потреб віруючих і розвитку релігійних організацій. Цілком правильний курс на подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і Церкви у минулому у релігійно-церковних колах сприймався подекуди доволі широко, як ледь не повернення Церкві статусу головного духовного міністерства зі всією повнотою духовного впливу на світогляд, освіту, культуру, націю, на діяльність у сфері питань соціального блоку тощо. Тоді ж сформувалися ідеї про роль Церкви як стабілізуючого і цементуючого чинника

для молоді незалежної держави; про її істотний вплив на політичні уподобання віруючого електорату та ін., що носили ситуативно перебільшений характер;

– перманентна релігійно-церковна диференціація українського суспільства, держави, нації; поділ самих Церков та релігійних організацій, сепарування раніше однополюсного складу ієрархів, кліру, віруючих за критеріями національної зорієнтованості, ставлення до новоствореної державності, до канонічності, характеру перекомпонування церковної підпорядкованості, національно-культурних позицій чи орієнтацій, релігійно-регіональних пріоритетів і традицій тощо. Розкол православної Церкви в Україні на три самостійні Церкви (УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ) став реальністю, з якою владі доводилося рахуватися;

– прагнення релігійних об'єднань, релігійних організацій, віруючих переглянути існуючі досі статуси своїх Церков, їхнє підпорядкування колишнім церковним центрам, за якими, здебільшого, стояли не стільки нагальні потреби подолання якихось догматичних розбіжностей, скільки більш складні й очікувано *конфліктні* питання – відродження історичної справедливості, перерозподілу церковної власності, пріоритети етнорелігійних цінностей та ін.;

– намагання узгодити співвідношення, з одного боку, «принципів демократії та прав людини, свободи совісті та релігії», з іншого – «етнокультурну та релігійну ідентичність», владні, національні та церковно-релігійні орієнтири ⁹;

– політизація частини релігійних структур, релігійного середовища. Реальністю стала диференціація релігійних об'єднань за партійно-політичними напрямками, за якими стояли далекі від некорисливих і некон'юнктурних сподівання на лобювання партіями чи блоками на державному, парламентському рівнях певних релігійно-церковних, етноцерковних, релігійно-територіальних інтересів;

– латентне протиборство найпотужніших Церков за віртуальне церковне «главенство», за більший вплив на владні структури, на одновірців – політиків, представників влади, масмедіа, на суспільну думку тощо. Докази пріоритетності тієї чи іншої Церкви будувалися на аргументах «більшої українськості», масовості, канонічності, «історичності» й т.п.

Проте боротьба релігійних організацій за місце в українському суспільстві, за віруючих, культові будівлі та майно, за т. зв. канонічну територію, міжцерковні протистояння в умовах різкого зростання релігійної мережі, впливу зовнішніх чинників перетворювала дію *потенційно єдиного релігійного чинника* як складника державно-церковних відносин зазвичай у різнонаправлені, *розрізнені зусилля* багатьох суб'єктів у релігійно-сакральному просторі, з якими владні структури різних рівнів в залежності від ситуації могли рахуватися, а могли й не брати до уваги.

Розуміння релігійними центрами такої нестабільної до себе уваги (остання посилювалася фактично лише перед черговими виборами) зумовило створення у 1996 р. всеукраїнського міжконфесійного дорадчо-консультативного органу, що мав виражати узгоджену позицію релігійних об'єднань, у тому числі й при розв'язанні проблем державно-церковних відносин, був би вагомим і представницьким суб'єктом цих відносин. Була створена Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Саме з діяльністю цього міжконфесійного органу пов'язано створення в кінці 90-х років минулого століття змішаної робочої групи з юристів та практиків – представників

⁹ Рекомендація ПАРС 1556 (2002) «Релігія і зміни в Центральній та Східній Європі»/ Правові основи свободи совісті, релігії та релігійних організацій. Міжнародні та українські правові документи. – К., 2002. – С.63.

конфесій та компетентних державних органів для розробки проекту Закону України «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» – акту безпрецедентного на всьому пострадянському просторі.

Другий період функціонування державно-церковних відносин (2005 – лютий 2010 рр.) також мав свої специфічні особливості, які настільки розходяться з напрямками, підходами і методами попереднього періоду, що не дають підстав говорити ні про наступність, ні про зв'язок з попередньою політикою щодо церкви і релігійних організацій, ні про продовження практичної реалізації обраної стратегії влади щодо релігійного комплексу.

1. Серед особливостей спрямування і діяльності *владного чинника* у формуванні та розвитку державно-церковних відносин *другого періоду* слід назвати наступні:

- декларативне проголошення курсу на співпрацю влади і Церкви задля реалізації ідеалів української державності, демократії та свободи, дотримання поважливого, рівного ставлення держави до всіх Церков, недопущення втручання влади у справи Церкви*;

- невдовзі – відхід від цих декларацій у реальній діяльності влади, зокрема її вищих структур;
- ліквідація під гаслами боротьби з адмініструванням і бюрократизацією, під заклики про переорієнтацію на європейські стандарти спеціального органу у справах релігій (квітень 2005 р.); створення обмеженого у функціях і фактично недієздатного департаменту у справах релігій у складі Міністерства юстиції України. Невдовзі була ліквідована і ця структура; створено підрозділ з питань релігій у складі Держкомнацрелігій України (листопад 2006 р.). Всі ці реорганізації вказували не стільки на пошук оптимальної структури, скільки на відсутність у влади розуміння ролі такого спеціального органу в умовах тогочасної релігійної ситуації в Україні. Ефемерна боротьба з чиновницьким засиллям в дійсності підмінялася необґрунтованою адміністративною самовпевненістю, нефаховими, суб'єктивними рішеннями і проектами президентського Секретаріату щодо релігійної сфери;

- масштабні факти втручання світської влади на рівні президентської влади у церковні справи, в основі яких – помилкова думка, що для розв'язання найбільш проблемних і актуальних питань державно-церковних, міжцерковних відносин бракує «політичної волі» заінтересованих осіб, що можна все вирішити адміністративними методами, по суті ігноруючи історичні традиції, канонічний аспект питання, еклезіологічні засади церковного будівництва. Ілюстраціями помилкових ініціатив президентської влади, намагань вищих ешелонів влади ініціювати «прориви» в цілій низці проблемних питань, що стосувалися державно-церковних, міжцерковних відносин були спроби:

- реалізувати ідею об'єднання православних Церков у єдину Помісну Православну Церкву через організацію міжцерковного переговорного процесу і акцентом на персональній об'єднальній місії В.Ющенка;

- надати нового якісного імпульсу відносинам православної України і Вселенського патріарха, використавши варіант «константинопольського коридору» для досягнення мети об'єднання православних церков і утвердження незалежного, автокефального статусу православ'я в Україні. Прийом на державному рівні Патріарха Варфоломія під час святкування 1020-ліття Хрещення Київської Русі (2008 р.) результату не мав;

* Отримуючи благословення Церков на президентську працю на церемонії у Софії Київській 24 січня 2005 р., Президент України В.Ющенко обіцяв не втручатися у справи Церкви, забезпечити вільне віровиявлення громадян: «Ми – європейці. Ми поважаємо будь-яку віру, духовний вибір людини, і ніхто із світської влади перстом не вказуватиме, кому і до якої церкви ходити. Це – не уділ світської влади» / Цит. за: Релігійна панорама. Інформаційно-аналітичний журнал. – 2005. – №1. – С.2.

добитися міжцерковного порозуміння, закріплення ключових положень державно-церковних відносин через ініційовані Президентом України підписання Універсалу національної єдності (2006 р.), спільну участь церков у передачі Благодатного вогню з Єрусалиму (Софія Київська, 2006 р.), спільний молебень за Україну на День незалежності України (2006 р.).

Були спроби здійснення й інших акцій під егідою світської влади.

Провал усіх цих акцій виявив помилкове бачення тодішньою владою суті державно-церковних відносин і свого місця у процесі вдосконалення цих відносин, нерозуміння того факту, що за поділом колись єдиного Українського Екзархату стоїть вже реальна диференціація православної спільноти на українських землях за політичними, національними, міждержавними, культурно-освітніми, історичними, регіональними, церковно-канонічними уподобаннями, традиціями, стереотипами. Уроком для влади стали негативні наслідки спроб лобювання інтересів однієї Церкви, порушивши надзвичайно чутливе питання рівного ставлення влади до Церков і релігійних організацій.

Приреченим на негативне реагування релігійних організацій (православних УПЦ МП, римо-католиків, мусульман, іудеїв, протестантів та ін.), віруючого загалу виявилось і надмірне захоплення влади національним аспектом здійснюваних акцій, «конфесійні підходи» багатьох місцевих органів влади у вирішенні питань передачі культових будівель, виділення земельних ділянок під будівництво культових приміщень та ін.

Ще один показовий напрям реалізації на практиці державно-церковних відносин у цей період – діяльність змішаної робочої групи з представників конфесій та компетентних державних органів для розробки проекту Закону України «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», Концепції державно-церковних відносин. Робота групи продовжувалася, проте поступово набувала формального характеру, не мала реального результату: жоден з проектів не набув чинності.

Назагал факти ініціювання світською владою рішень церковних проблем у цей період отримали оцінку з боку представників конфесій як *факти втручання світської влади у справи Церкви*. Наслідки такого втручання зумовили по суті недовіру церковних структур до позицій органів влади і особисто до Президента України.

2. Для *релігійного суб'єкта* державно-церковних відносин *другого періоду* були характерними:

- поступове формування в середовищі провідних церков критичного ставлення до «альянсів» з світською владою, правлячими елітами, які, як виявилось, перш за все вирішують свої питання, не дуже рахуючись з релігійно-церковним партнером, з християнсько-церковним менталітетом, традиціями та церковною історією. Курс Церков, релігійних організацій на здійснення власних стратегій. Поступове охолодження прагнень Церков скористатися можливостями партійно-політичних структур при вирішенні своїх проблем, звуження практики латентної церковної участі у виборних кампаніях, розстановці політичних сил;

– використання створених державою і суспільством умов для подальшого розвитку і поглиблення структурованості релігійної мережі*, різновекторності впливу на віруючих і невіруючих, зміцнення закордонних зв'язків з іновірцями;

* На кінець 2012 – початок 2013 року релігійна мережа України нараховувала 35460 релігійних громад, 87 центрів та 295 управлінь. Релігійні потреби віруючих обслуговували 31,3 тис. священників, діяло 13157 недільних шкіл, виходило 384 періодичних релігійних видань / Див.: Поточний архів Державного комітету у справах національностей та релігій станом на 01.01. 2013 р.

– накопичення досвіду узгодженої і скоординованої діяльності церков, релігійних організацій з владними структурами у міжцерковних представницьких органах – Всеукраїнській Раді Церков і релігійних організацій, Нараді представників християнських Церков України, Раді євангельських протестантських Церков України¹⁰, Українській міжцерковній раді, Всеукраїнській Раді Християнських Церков, Раді представників духовних управлінь і центрів мусульман – Раді муфтіїв України, Міжконфесійній раді Криму «Мир – дар Божий» та ін.

Третій період функціонування державно-церковних відносин (з лютого 2010 року і до сьогодні) також істотно відрізняється від двох попередніх. Зберігаючи загальні засадничі принципи відносин держави і Церкви, притаманні будь-якому демократичному суспільству (відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, світський характер держави, взаємне дотримання державою і Церквою своїх обов'язків, передбачених Конституцією України і чинним законодавством, гарантії на забезпечення прав і свобод віруючих і невіруючих та ін.), для позиції *владних структур* впродовж цього періоду властива низка особливостей:

– відсутність, на відміну від попередніх періодів, чітко визначеної політики, акцентованої на релігійному комплексі проблем і чинників; не відбувається ділового, змістовного діалогу влади і Церков з принципово важливих питань державно-церковних відносин, що потребують вирішення чи узгодження на найвищому рівні. В квітні 2011 р. ВРЦіРО змушена була сама ініціювати зустріч з Президентом України, внесла пропозицію про створення постійного механізму взаємодії між Адміністрацією Президента України та ВРЦіРО, оскільки цього потребував реальний стан державно-церковних відносин. Показовим у цьому плані є і висновок Інституту релігійної свободи за результатами зустрічі Президента України з главами конфесій – членами ВРЦіРО 17 жовтня 2012 року: зустріч «пройшла у позитивній атмосфері, але їй бракувало стратегічного виміру і конструктивності»¹¹;

– не проявлення з боку влади якоїсь особливої уваги до інституту церкви (з лютого 2010 р. до квітня 2011 р., незважаючи на неодноразові звернення Церков, зустрічей Президента України з членами Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій не було; фактична бездіяльність Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України та регіональних рад Церков і релігійних організацій при обласних державних адміністраціях; формальний характер існування спеціальних громадських рад при міністерствах з питань співпраці з Церквами і релігійними організаціями; nereагування влади на пропозиції ВРЦіРО щодо неактуальності підготовки проекту нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та ін.);

– неоперативне реагування органів влади на пропозиції ВРЦіРО щодо поліпшення державно-конфесійних відносин в Україні, викладених у додатку №1 «Перелік актуальних державно-конфесійних відносин в Україні» до листа-звернення Всеукраїнської Ради Церков до Президента України від 21 квітня 2011 р.;

¹⁰ Рада євангельських протестантських церков України, зокрема, діє з 2006 р. і включає вісім протестантських церков: ВСЦ ХВС, ВСО ЄХБ, Церква АСД, УХЄЦ, БНЦ ЄХБ, СВЦ ХВС, Асоціація місіонерських церков ЄХ, Українська Лютеранська Церква, представляючи близько 80% протестантських об'єднань в Україні // Релігійна панорама. – 2010. – №4 (114). – С.10-11.

¹¹ Засць О. Зустріч Президента України з главами конфесій: чи є насправді діалог між владою та церквами? [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://www.irf.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1137%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk

– відсутність ділового реагування органів влади на пропозицію Церков та релігійних організацій про ухвалення Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, розроблену Центром Разумкова спільно з представниками конфесій та парламентаріями, і таку, що має передувати прийняттю базового Закону України;

– вияви нерівного ставлення представників влади усіх рівнів до Церков, створення штучних преференцій для однієї Церкви, порушення законодавчої норми про рівність усіх церков¹²;

– внесення представником Президента України, парламентської більшості Верховної Ради України на розгляд законопроекту №10221 про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» і прийняття всупереч чинному регламенту відповідного Закону України 16 жовтня 2012 р.¹³, що отримав негативну оцінку усіх релігійних організацій, фахівців, громадськості¹⁴ і вніс додаткову напругу у державно-церковні відносини. Хоча проект розроблявся в Міністерстві юстиції України, в ньому допущено ряд непродуманих норм (збереження подвійної реєстрації релігійних організацій – юридичних осіб, введення і унормування дозвільного замість повідомного характеру проведення мирних зібрань релігійними організаціями; введена норма погодження можливості зайняття проповідницькою чи іншою діяльністю священнослужителями та іншими представниками зарубіжних релігійних організацій; розширене коло суб'єктів контролю за дотриманням законодавства: центральні і місцеві органи виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, прокуратура та ін.¹⁵). Частина з цих зауважень була вказана у висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, яке пропонувало за результатами розгляду у першому читанні відправити проект на доопрацювання, однак ця рекомендація була проігнорована.

Таким чином, неувага влади у перший рік нового президентства до проблем державно-церковних відносин, що опосередковано пояснювалася небажанням втручання у справи Церкви, на сьогодні змінилася прагненнями більш жорсткого тлумачення владою цих відносин, скільки б слів про партнерські відносини між державою і Церквою, поважливе ставлення до представників Церкви не говорилося. У цілому пропонується для президентського підпису Закон є недотриманням ст. 22 Конституції України, яка не допускає звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

2. Для *релігійного суб'єкта* державно-церковних відносин *третього періоду* були характерними: посилення активних вимог церков, адресованих державі, щодо

¹² Ці питання стали змістом спеціального звернення групи народних депутатів України до Президента України/ Парламентарі вимагають від Президента Януковича припинити політику дискримінації Українських Церков 17.01.2011 12:50/ [Електрон.ресурс]. - Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=783%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk

¹³ Див.: Порядок денний пленарного засідання Верховної Ради України від 16 жовтня 2012 р./ [Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/por_den_n?day_=16&month_=10&year=2012&krit=0

¹⁴ Про необхідність застосування право вето до законопроекту № 10221, що ускладнює реєстрацію та умови діяльності релігійних організацій /Звернення глав та повноважних представників Церков і релігійних організацій – учасників зустрічі Президента України з членами Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій 17 жовтня 2012 р./ [Електрон.ресурс]. - Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/por_den_n?day_=10&year=2012&krit=0; Відкритий лист громадськості до Президента Януковича про недопущення обмеження свободи віросповідання від 30 жовтня 2012 р. / Електрон.ресурс]. - Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1140%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk

¹⁵ Див.: Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо діяльності Міністерства юстиції, Міністерства культури та ін.) / Електрон.ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=10221&skl=7

забезпечення партнерських відносин між державою і церквою, рівності усіх релігій перед законом, недопущення політизації релігійної сфери; формування у середовищі провідних Церков солідарної позиції забезпечення правової рівності усіх Церков та релігійних організацій, латентна готовність до спільної обструкції тих Церков, що намагаються відступити від цієї законодавчої норми, поява зрілого переконання релігійних організацій щодо недопущення утворення будь-яких модифікацій «державної церкви»; поступового охолодження прагнень Церков скористатися можливостями партійно-політичних структур для вирішення своїх проблем; втрата колишнього інтересу до ідей створення «національної» Церкви і перетворення православ'я в офіційну ідеологію держави; подальша диференціація суспільних позицій Церков в залежності від ступеню присутності етнонаціональної складової; посилення критичного і обережного ставлення Церков до нормативно-правових рецепцій європейського та світового досвіду забезпечення свободи совісті і віросповідання, регулювання державно-церковних відносин без належного врахування етнонаціональних, конфесійних та культурних особливостей розвитку України; осмислення Церквами, релігійними організаціями потреби сповідання толерантності як безальтернативної норми між-церковних, державно-церковних відносин і поступове перетворення толерантності із формальної норми у повсякденну практику відносин.

Таким чином, суб'єкти державно-церковних відносин в Україні доби незалежності, подолавши минулий характер залежності інституту Церкви від партійного і державного диктату, впродовж останніх 20 років ведуть доволі непростий пошук організації й оптимізації цих відносин, де ускладнюючими чинниками є: неподолані до кінця негативні наслідки державної політики щодо релігії і церкви у минулому; політична нестабільність в суспільстві, латентна складність відносин між найбільш чисельними Церквами і релігійними організаціями; намагання політизації релігійних організацій, спроби владних, партійних чинників так чи інакше поставити Церкви у залежне становище, неофіційно ранжувати їх за певними підставами, порушивши принцип рівності релігійних організацій перед законом;

зростаюча поліконфесійність, яка за всього свого об'єктивного характеру супроводжується конфліктом інтересів конфесій; наявність цілої низки конфліктоутворюючих, конфліктозберігаючих причин, що долаються досить повільно (перш за все, незабезпеченість релігійних громад культовими будівлями: станом на 01.01. 2012 р. – рівень забезпечення 66, 1%); дестабілізуючий вплив зовнішніх чинників та ін.

Відсутність вивіреної стратегії державно-церковних відносин в Україні, узгоджених механізмів її реалізації, доволі суб'єктивне тлумачення цих відносин кожною наступною владою, партійними елітами також доводиться віднести до чинників, що ускладнюють здійснення курсу на гармонізацію, партнерство, толерантизацію відносин цих двох суспільних інститутів.